

Коріння держави — патріотизм громадян. М. Костиньський

§ 1. ПОНЯТТЯ ТИПУ ДЕРЖАВИ ТА ПРОБЛЕМИ КЛАСИФІКАЦІЇ

Глибоке і всебічне вивчення держави передбачає використання диференційного підходу до цієї матерії. Це означає, перш за все, необхідність розгляду її не тільки у якості явища, що історично існувало і існує як таке, у виявленні його особливих родових рис, але і важливість вивчення його у більш конкретному і в більш наближеному до реальної історичної дійсності плані. З теоретичної і практичної точок зору досить важким уявляється не тільки повне і точне визначення того, що таке держава "взагалі", якими специфічними ознаками і рисами вона володіє і чим вона як соціальний інститут відрізняється від інших. Не менш важливим є встановлення того, якою була держава на різних етапах розвитку суспільства і що вона являє собою на сучасному етапі.

Відповідь на ці та багато інших питань логічно підводять нас до необхідності виділення із сукупності всіх держав, які коли-небудь існували, існують сьогодні і тих, які з'являться у

майбутньому певних типів держав, до необхідності їх типології ("типізації") чи класифікації¹.

Перші спроби типізації держав були зроблені ще *Аристотелем*, який вважав, що основними критеріями розмотування держав є, по-перше, кількість осіб, пануючих у державі і, по-друге, мета, яку здійснює держава. Він розрізняв правління одного, правління небагатьох, правління більшості, а держави поділяв на правильні (де досягається загальне благо) і неправильні (де переслідується приватна мета)²

Г. Еллінек підкреслював, що, незважаючи на постійний розвиток і перетворення, можна встановити певні характерні ознаки, які надають тій чи іншій державі або групі держав упродовж їх історії відповідні риси певного типу. Він виділяє ідеальний та емпіричний типи держав, де перша — це поміркована держава, якої в реальному житті не існує. Емпіричний тип визначають у результаті порівняння реальних держав між собою: давньосхідна, грецька, римська, середньовічна і сучасна.

Г. Кельзен вважав, що в основу типізації сучасних держав покладена ідея політичної свободи, тому виділяють два типи державності: демократія та автократія.

Американський професор *Р. Макайвер* також поділяє всі держави на два типи: династичні (антидемократичні) і демократичні. Різниця між ними полягає у ступені відображення державною владою волі суспільства.

Німецький політолог *Р. Дарендорф*, поділяючи всі держави на антидемократичні і демократичні, стверджує, що в результаті поступової демократизації суспільство класової боротьби стає суспільством громадян, у якому створена загальна для всіх основа, яка і робить можливим цивілізоване суспільне буття¹

Категорія «тип держави» посідає самостійне місце в теорії держави і права, тому що дає можливість більш повного відображення сутності держави, яка змінюється,

особливостей її виникнення й еволюції, можливість побачити в цілому історичний прогрес державно організованого суспільства.

Під типом держави розуміють *взяті в єдності найбільш загальні риси різних держав, систему їх найважливіших властивостей і сторін, які породжуються відповідною епохою і характеризуються загальними суттєвими ознаками.*

До останнього часу в теорії держави і права питання типології держав розглядалися, як правило, з позиції *формаційного підходу*. Його сутність полягає у тому, що в основу типізації держав покладена категорія суспільно-економічної формації, яка ґрунтується на тому чи іншому способі виробництва і відображає співвідношення базису та надбудови, мети, завдань і функцій держави з позиції її соціального призначення.

Відома «тріада» *К. Маркса* поділяє світову історію на три макроформації: первинну (архаїчну), вторинну (економічну) і третинну (комуністичну), які отримали назву суспільних. Основними критеріями такої класифікації є, по-перше, наявність або відсутність приватної власності; по-друге, наявність або відсутність протилежних класів; по-третє, наявність або відсутність виробництва. Отже, державно організоване суспільство — елемент економічної суспільної формації, в рамках якої виділяються відповідні способи виробництва: *рабовласницький,*

феодальний, буржуазний, соціалістичний.

У цьому випадку в основу поділу історії соціального розвитку покладена ідея природно-історичного процесу зміни однієї суспільно-економічної формації іншою, але кожна наступна логічно й історично виходить із попередньої, в надрах якої зароджуються всі економічні, соціальні і політичні елементи нової, більш високо організованої формації.

Першою суспільною формацією вважається первіснообщинна, яка не знала ні приватної власності, ні класів, ні товарного виробництва. Її спосіб виробництва, як ми вже відзначали, ґрунтується на загальній (общинній, колективній) формі власності, а влада — на авторитеті; вона виражає інтереси всього суспільства в цілому.

Перехід до державно організованого суспільства пов'язаний зі змінами в базисі первісного суспільства, з невідповідністю характеру виробничих відносин рівню розвитку виробничих сил, що передбачає епоху соціальної революції. Зміни у способі виробництва, який базувався на приватній власності, поява класів і різних соціальних груп із

протилежними економічними і соціальними інтересами, вимагали їх політичного оформлення у вигляді держави.

Кожна нова суспільно-економічна формація на першому етапі становлення забезпечує прогрес у розвитку виробничих сил у силу того, що виробничі відносини за своїм характером випереджають їх рівень. Другий етап характеризується відповідністю розвитку виробничих відносин рівню виробничих сил суспільства, що забезпечує його розквіт. Однак діючий закон постійного розвитку виробничих сил суспільства призводить до того, що на третьому етапі рівень їх розвитку не відповідає «старим» виробничим відносинам. Це викликає формування «нових» виробничих відносин, які складаються поступово. Кількісне їх накопичення призводить до якісних змін, виникнення нових форм власності, що пов'язане з появою нових класів і соціальних груп із протилежними інтересами, а це у свою чергу вимагає їх державного оформлення. Відбувається політична революція, зароджується політична організація, інша за своєю сутністю, метою, завданнями і функціями; виникає інша держава.

Необхідно враховувати, що кожна держава розвивається у конкретному суспільстві, у конкретний час і в конкретних історичних, географічних, зовнішніх умовах. Категорія «тип держави» абстрагується від них і бере до уваги найбільш загальні риси їх виникнення та розвитку.

Нині робляться спроби розглядати у якості самостійних формацій ще дві: «азіатський спосіб виробництва» і «прафеодалізм». Так, професор А. Захаров характеризує азіатський спосіб виробництва як співвідношення виробничої активності селянських общин і економічного втручання держави, яка одночасно і управляє, і експлуатує селянські общини. А. Захаров вважає, що розклад первіснообщинного ладу ніколи не призводив до феодалізму, тобто до утвердження великої приватної власності на землю і закріпачення селянства. Це був довготривалий період, що охоплював багато століть, упродовж якого знать виділилась в особливу групу, забезпечивши собі привілеї щодо користування землею, проте селяни зберегли як свободу, так і власність на землю. Цей період він називає прафеодалізмом. І тільки внаслідок відживання відносин такого роду зароджується феодалізм.

Поряд із формаційним підходом до вирішення питання типології держав широко використовується *цивілізаційний підхід*, засадами якого є ідея *співвідношення держави і соціально-економічного устрою* із врахуванням духовно-культурних факторів суспільного розвитку.

У власне загальному вигляді поняття «цивілізація» можна трактувати як соціокультурну систему, яка охоплює як соціально-економічні умови життєдіяльності суспільства, так і етнічні, релігійні його основи, ступінь гармонізації людини і природи, а також рівень економічної, політичної, соціальної і духовної свободи особистості. Цивілізація, її цінності впливають не тільки на соціальну, але і на державну організацію суспільства.

За умови цивілізованого підходу тип держави визначається не стільки об'єктивно матеріальними, скільки ідеально духовними, культурними факторами. Професор А. Дж.Тойнбі пише, що культурний елемент становить душу, кров, лімфу, сутність цивілізації: у порівнянні з ним економічні і тим більше політичні плани видаються штучними, буденними створіннями природи і рушійних сил цивілізації.

Поняття цивілізації він сформулював, як відносно замкнутий і локальний стан суспільства, який вирізняється характером релігійних, психологічних, культурних, географічних та інших ознак, дві з яких лишаються незмінними: релігія і форми її організації, а також ступенем віддаленості від того місця, де це суспільство виникло. З 21 цивілізації, вважає А. Дж.Тойнбі, збереглися лише ті, які змогли послідовно засвоїти життєве середовище і розвинути духовний початок в усіх видах людської діяльності (єгипетська, китайська, іранська, сірійська, мексиканська, арабська, західна, далекосхідна, православна тощо). Кожна цивілізація надає стійку загальність усім державам, які існують у її рамках¹.

У типології держав інколи виділяють держави перехідного стану, так звані перехідні держави. Такі держави визнавали у свій час основоположники марксистської теорії, коли "державна влада на час отримує відому самостійність по відношенню до обох класів" (економічно пануючому і експлуатованому). В.І. Ленін також писав про виникнення в Росії держави перехідного типу (від феодалного до буржуазного) у період проведення буржуазних реформ 60—70-х рр. XIX ст. Як перехідний оцінював він і процес переходу до соціалізму окремих держав, обминаючи стадію капіталізму, наприклад у Монголії, у народів Середньої Азії і Півночі². Як перехідна характеризується держава в сучасній Україні.

Спірним є питання про те, чи складає перехідна держава самостійний тип.

Вважається, що державу перехідного стану можна віднести до самостійного типу з наступних підстав:

По-перше, перехідний стан часто-густо займає довгий періоді навіть може скласти цілу епоху.

По-друге, перехідний стан передбачає не тільки зміну влади, форми держави. різних державно-правових інститутів, але й зміну цінностей суспільства, якісного його стану, громадських структур, зв'язків і відносин.

По-третє, перехідна держава є явищем конкретно-історичним, яке володіє національно-культурною орієнтацією і відображає накопичені конкретним народом духовні та інші цінності³.

Керуючись методологічними міркуваннями, ми повинні розширити цей погляд назначення різних типів державного існування. Питання про типи є питанням про методологічно правомірне осмислення явищ, незмінно плінних і мінливих, як сталих, так і тривалих. У науці про державу ми мусимо вдаватися до такого способу мислення, бо маємо тут справу з явищем, яке не тільки розвивається, а й зазнає деяких перетворень і перевтілень. Так, скажімо, абсолютно-монархічна держава, без сумніву, виросла з феодалної, а держава конституційна — з абсолютно-монархічної. Але попри те, що цей перехід нерідко відбувався дуже повільно, і розвиток після цього переходу не припинився, так що кожна державна форма у свою чергу відбивала різні стадії розвитку, все ж держава з переходом від однієї форми до іншої перевтілювалася, і ми повинні уявляти собі кожна з цих форм у її найтипівіших рисах.

Ці методологічні засади ми й можемо взяти за основу для подальшого розгляду питання, яке нас цікавить. З одного боку, ми будемо оглядатися на те, що кожна державна форма лише повільно входить у ту чи іншу конкретну державну організацію, з іншого— нам правитимуть за критерії оцінки ідеальні типи державного буття у своїй непохитній теоретичній єдності.

§ 2. РАБОВЛАСНИЦЬКА ДЕРЖАВА.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ОСНОВА І СУТНІСТЬ

РАБОВЛАСНИЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Рабовласницька держава є першим історичним типом держави, який виник на межі IV — III ст. до н.е. (Месопотамія, Єгипет). Рабовласницький устрій існував у країнах Азії, Європи, Африки включно до III — Уст. н.е. У Китаї він був замінений феодальним устроєм раніше, ніж в інших країнах (ще в I — II ст. до н.е.), а найбільш повного розвитку досягнув він у Давній Греції і у Давньому Римі. У слов'ян держави виникли в епоху феодалізму, тому вони оминули рабовласницький лад.

Рабовласницька держава вивчається різними галузями науки. Якщо історія держави і права розглядає особливості окремих рабовласницьких держав, то теорія держави і права виявляє загальні закономірності різних рабовласницьких держав, розкриває сутність і основні риси цього типу держави.

Актуальність вивчення рабовласницької держави і права обумовлюється не тільки необхідністю аналізу минулого для виявлення закономірностей розвитку державно-правових явищ у наш час і в перспективі, але ще й тим, що у сучасному світі рабство збереглося. Утворений Спеціальний комітет із питань рабства в ООН. У 1956 р. була створена Міжнародна Конференція по боротьбі з рабством, яка прийняла Додаткову конвенцію про ліквідацію рабства, работоргівлі, інститутів і звичаїв, тотожних із рабством.

Економічну основу рабовласницької держави складали виробничі відносини, які характеризувалися тим, що приватною власністю рабовласника були не тільки засоби праці і виробництва, а й раби, яких нещадно експлуатували, продавали, купували, безпідставно могли вбити тощо. У Китаї рабів називали «чу-мін», що в перекладі означає «скот і раб».

В основі рабовласницької експлуатації лежить додатковий продукт, який створюється за допомогою зовнішньоекономічного примусу. Тільки за допомогою фізичної дії, кийка могли примусити працювати на господаря. К. Маркс писав, що як віл не продає своєї роботи селянину, так і раб не продає свою працю господарю рабовласнику Раб разом зі своєю працею належить своєму пану. Він — товар, який може переходити з рук у руки, але праця не є його товаром.

Рабовласницьке господарство будувалося на безпосередніх відносинах панування і покори. Швидке виснаження робочої сили рабів та їх масова загибель внаслідок безжалісної експлуатації не хвилювали рабовласників, тому що в період розквіту рабовласницького ладу «розмовляюче знаряддя» легко і швидко могло бути замінене іншим, новим. Джерелом поповнення рабів були війни, перетворення боржників у рабів (боргова кабала), провінції і колонії також здійснювали постачання «живого товару». Це забезпечувало відносно дешеву робочу силу. Кількість рабів у багатьох містах Греції та Риму перебільшувала кількість вільного населення. У Спарті на 32 тисячі вільних громадян було 220 тис. рабів.

Рабство широко застосовувалось у всіх галузях праці як у приватному господарстві, так і в державному (будівництво іригаційних споруд, шляхів, робота на золотих і срібних рудниках). Рабовласники все більше перекладали на рабів злидні фізичної праці і в кінцевому підсумку відмовились від продуктивної діяльності. Таким чином, рабовласницький лад спричинив протилежність між розумовою і фізичною працею, яка з

часом набрала антагоністичного характеру. Відрив розумової праці від фізичної, перетворення розумової діяльності у монополію пануючих класів нанесли велику шкоду інтелектуальному розвитку людства.

Іншою конкретною формою непримиренних протиріч рабовласницького суспільства була протилежність між містом і селом, породжена другим поділом праці — відокремленням від землеробства скотарства і ремесла. В містах населення переважно займалося ремеслом, торгівлею, лихварством.

Відокремлення міста від села стимулювало динаміку виробничих сил насамперед тим, що сприяло розширенню торгівлі, але разом із тим воно було гальмом суспільного розвитку, оскільки призвело до розширення і жорстокої експлуатації селянства — дрібних виробників, які обкладалися управою міста великими податками. Обезземелювання селян і розорення дрібних ремісників призвело до утворення численного прошарку зuboжілого населення — люмпен-пролетарів, які були відокремлені від виробництва.

Але найсуттєвішим протиріччям рабовласницького суспільства, яке неминуче вело його до загибелі, було протиріччя між рабською формою праці і рабовласницькою формою власності, між рабами і рабовласниками.

Виробничі відносини рабовласницького суспільства характеризувалися тим, що найважливішою галуззю господарства було землеробство. Земельна власність була пріоритетною формою власності, до неї входили публічні землі (державні маєтки, рудники, храми тощо) і приватні. Була і державна общинна власність.

Таким чином, раби були основним виробничим класом рабовласницького суспільства, який протистояв основному класу власників засобів виробництва і робочої сили — рабовласникам. Крім них, у рабовласницькому суспільстві були й інші соціальні групи, прошарки зі своїми інтересами: ремісники, дрібні землевласники (селяни) тощо. Ці прошарки формально були вільними, але їх відносини з рабовласниками були суперечливими.

Із сказаного випливає висновок: рабство — основа всього виробництва, раби — головний виробничий клас. Протиріччя між рабами і рабовласниками — центральне протиріччя

суспільства. Основний економічний закон рабовласницького суспільства складався з виробництва додаткового продукту шляхом експлуатації рабів в умовах повної власності рабовласників на засоби виробництва і рабів.

Виникає питання, яким чином відносно малочисельний клас рабовласників міг так нещадно експлуатувати великі маси рабів і утримувати їх у покорі? Це досягалось лише за допомогою створення і використання спеціальної організації, особливої сили, яка стояла над суспільством та все більше і більше відмежовувалася від нього, — держави.

Рабовласницька держава була органом класового панування над рабами і дрібними виробниками — селянами і ремісниками. Це — гігантська машина військово-політичного характеру, яка мала всі засоби примусу: військову силу, поліцію, в'язниці, апарат чиновників, які були зброєю диктатури класу рабовласників. Повстання або навіть сильні хвилювання рабів відразу виявляли сутність античної держави як диктатури рабовласників.

Основним завданням рабовласницької держави була охорона приватної власності та рабовласницької форми експлуатації: придушення опору великої маси рабів та бідної частини населення. За допомогою держави забезпечувалось існування вигідних для рабовласників виробничих відносин.

Класова сутність держави виявлялась у її функціях, які вказують, для чого рабовласники об'єднувались у державу.

Першою внутрішньою функцією рабовласницької держави є придушення опору рабів, яке здійснювалось, головним чином, шляхом зовнішньоекономічного примусу: методом відкритого озброєного придушення повстань рабів, фізичним знищенням непокірних без суду і слідства. Були випадки масових винищень рабів «для профілактики». У Спарті здійснювалось періодичне винищення ілотів (фактично державних рабів) без будь-якої причини. У Римі в 10 р. н.е. був прийнятий закон, за яким вбивство рабом свого пана тягнуло знищення всіх рабів, які проживали у цьому господарстві. Така спрямованість діяльності рабовласницької держави засвідчує її соціальне призначення щодо класу рабів та інших прошарків населення.

Друга функція — охорона рабовласницької власності на засоби виробництва була спрямована на забезпечення економічної основи рабовласницької держави, підтримку рабства, рабовласницької системи господарювання, рабовласницьких виробничих відносин. Ця сторона діяльності забезпечувала економічні інтереси пануючого класу, сприяла збільшенню його багатства. Здійснювалася ця функція методом правової регламентації майнових відносин між вільними громадянами за допомогою права, методом організації работоргівлі, громадськими роботами з будівництва іригаційних та інших сільськогосподарських споруд, без яких рабовласники не могли збільшувати свої прибутки.

У державах східної деспотії діяльність щодо організації громадських робіт набрала широкого розмаху і великого значення в силу особливих умов об'єднаної форми власності. В цих державах згаданий вид діяльності потрібно виділити як самостійну внутрішню функцію рабовласницької деспотичної держави.

Третя функція рабовласницької держави — ідеологічний вплив і створення культурних цінностей — розглядається як самостійна, тому що духовне закріпачення здійснювалося системою спеціальних заходів. Найбільше значення мала система відправи релігійних культів, на які витрачалися великі кошти. Особливу роль відігравали жерці, які входили у державний апарат. Так, у Римі релігійні нововведення запроваджувалися сенатом, в Афінах не було свободи совісті, релігія носила державний характер, її забезпечував державний примус. До цієї функції відносять і організацію видовищ. Велику роль у реалізації цієї функції відіграло те, що для ідеологічного закріпачення народних мас суттєве значення мало культивування поглядів на фізичну працю як на працю тільки рабів і людей праці. Така діяльність проводилась системно і мала своїм предметом вигідне рабовласникам ідеологічне виховання населення.

Ідеологічне обслуговування класу рабовласників здійснювалося шляхом розвитку науки, створення культурних цінностей. До речі, ця діяльність носила переважно публічний, а не приватний характер. Сприяння розвитку науки і культури зі сторони рабовласницької держави відображало її прогресивну роль у процесі загального історичного розвитку. Таким чином, у сфері внутрішнього життя рабовласницька держава здійснювала такі функції: придушення опору рабів та інших прошарків суспільства; організації експлуатації трудового населення; охорони і примноження приватної власності рабовласників, підтримки системи рабства; ідеологічного впливу на пригноблені маси і створення давньої культури, розвитку науки; в державах східної деспотії — здійснення громадських робіт. Усі ці функції реалізовувались у єдності і взаємозв'язку.

У галузі зовнішньої діяльності рабовласницька держава здійснювала наступні функції: оборони країни та мирного контакту з іншими народами: загарбання чужих територій (провінцій); управління провінціями, які були захоплені. Функція оборони країни і мирного контакту з іншими народами була спрямована на зміцнення армії і проведення відповідних реформ, які передбачали заміну військового ополчення, яке збереглося як пережиток родового ладу, постійною або найманою армією.

Великого значення рабовласницькі держави надавали зовнішній торгівлі, а також дипломатичній діяльності, яка широко практикувалася для привернення на свій бік союзників у подальших військових сутичках з іншими державами.

Функція загарбання території вимагала від рабовласницьких держав діяльності з організації і проведення військових походів із метою підкорення не тільки нових земель, але й захоплення військовополонених для поповнення армії рабів, а отже, підтримки системи рабства. Крім того, завдяки пограбуванню інших земель була можливість поповнити державну казну.

До третьої зовнішньої функції рабовласницької держави слід віднести діяльність щодо управління загарбанними територіями, які не ввійшли у її межі. В основному це були міста-поліси. Загарбані території перетворювались у провінції, управління якими здійснювали намісники-ставленики центральної влади. Ці провінції мали більшу самостійність, свій побут і свої органи. Управління ними полягало головним чином в організації збору податків. Слід відзначити, що ця функція не була постійною. В період здійснення централізації і створення рабовласницьких імперій ці провінції входили до їх складу не як зовнішні землі, а як частина власної території.

Внутрішні та зовнішні функції рабовласницької держави здійснювалися комплексно, відображали її класову сутність як організації класу рабовласників. Для практичного здійснення функцій рабовласницької держави були необхідні державні органи, установи, спеціальні органи насильства і примусу, які у своїй сукупності утворювали механізм такої держави. Його система включала перш за все органи пригноблення: військові сили, поліцію, в'язниці, суди, а також органи державної влади, управління, жрецькі та інші організації рабовласників.

Посісти посаду у державному апараті було доступно лише привілейованій, забезпеченій частині населення. Посади (виборні і призначувані) не забезпечувались платнею. Раби не

могли посідати ніяких посад і навіть виконувати військову повинність. Воїни рекрутувались із зuboжілої землеробської частини вільного населення. Механізм рабовласницької держави був відносно простим. Він не був таким розгалуженим як це властиво, наприклад, механізму сучасної держави. Стосовно рабовласницької держави можна виділити три відомства: військове, фінансове і громадських та сільськогосподарських робіт. Простота механізму рабовласницької держави пояснюється тим, що співвідношення класових сил не було на користь рабовласників, зважаючи на їх відносну нечисленність порівняно з кількістю рабів. Крім того, простота механізму пояснювалась також і відносною однорідністю самого панівного класу, відсутністю у ньому різних угруповань і підрозділів, що не викликало потреби створювати численні органи, які відображали б інтереси різних прошарків одного панівного класу.

Механізму рабовласницької держави не були відомі представницькі органи (парламент, муніципалітети тощо). Їх відсутність пояснюється відкрито класовим характером диктатури рабовласників. Однак варто згадати такий пережиток родового ладу, як народні збори. Деякий час за умов рабовласницької держави вони ще зберігалися, хоча зміст їх діяльності вже не відповідав первісному. Вони охоплювали лише вільне населення, причому тільки його головну частину. Поступово були витіснені органами державного апарату. Народного представництва епоха рабоволодіння не знала. Там, де була демократія, вона була демократією лише для нечисленної частини населення — рабовласницької знаті.

Проаналізуємо окремі частини механізму рабовласницької держави. Найважливішу роль відігравали збройні сили, які в першу чергу використовувались для придушення опору рабів, а також поповнювали армію рабів військовополоненими. Панівний клас усіма силами намагався зміцнити армію і створити громадську думку на користь служби в ній. У Римі, наприклад, тільки служба у війську могла відкрити шлях до політичної кар'єри. Величезне значення мала дисципліна, яка підтримувалася суворими заходами, особливо у походах. Широко застосовувалися тілесні покарання, смертна кара. Неабияку роль відігравала зацікавленість воєначальників у поповненні числа своїх рабів, збільшенні своїх земельних володінь.

Розвиток рабовласницької держави постійно вимагав удосконалення військової організації. Найбільшою реформою була військова реформа Марія (Рим. 107 р. до н.е.), яка запровадила добровільне вербування найманців (легіонерів) на постійну службу в армії замість громадянського ополчення із вільного населення (землевласників). Добровольцями була переважно біднота. Їй платили гроші і давали певне спорядження. Це, безперечно, підвищило боєздатність армії, звільнило її від залишків первісного ладу. Таким чином, рабовласники одержали слухняну найману військову силу.

Другою не менш важливою частиною механізму рабовласницької держави був чиновницький апарат, який складався з різних установ, які відали окремими галузями управління. Посади в ньому, як уже відзначалося, займали лише багаті. До органів адміністративного апарату у Римі належали сенат і магістратури, в Афінах — Рада 500. У Римі, наприклад, сенат здійснював і законодавчу, і судову владу. В магістратурах особливе значення мали посади претора, еділа, квестора.

Претор міг командувати військами, але головним його обов'язком була охорона порядку в місті, карна і громадянська (цивільна) юрисдикція, яка стала згодом його основною діяльністю. Цензор відав фінансами, а також організацією і виконанням громадських робіт. Поява еділів і квесторів свідчить про ріст бюрократичного апарату. В їх обов'язки входили турбота про продовольство, спостереження за ринками, влаштування суспільних ігор, питання поза ринками, питання поповнення державної казни, ведення архівів, розподіл військових трофеїв.

Основною тенденцією розвитку механізму рабовласницької держави є створення централізованого апарату на основі призначення. Процес централізації найбільш яскраво відображений у рабовласницьких державах східної деспотії. В руках монарха-царя зосереджувалась уся повнота влади, причому він був одночасно представником і світської, і духовної влади, головнокомандувачем і найвищою судовою інстанцією. Головні відомства очолювали вищі сановники. В Китаї, наприклад, один із них керував армією і називали його «приборкувач повсталих», інший — «начальник землеробства», який здійснював управління роботами на користь держави.

Усі рабовласницькі держави були однакові за своєю класовою сутністю, але відрізнялись одна від одної формою організації диктатури рабовласників: це була або монархія, або республіка — демократична чи аристократична. Незважаючи на те, що форми управління розрізнялися, сутність залишалась одною: раби не мали ніяких прав і були пригнобленим класом.

Різноманітність форм рабовласницької держави пояснюється наявністю при однаковій економічній основі і класовій природі окремих конкретно-історичних умов існування кожної держави (співвідношення класових сил, зовнішні обставини, географічні і кліматичні умови, які сприяли, наприклад, розвитку великого іригаційного господарства у масштабах всієї країни, сильної централізованої влади).

Рабовласницькі монархії були відомі більшості держав Давнього Сходу (Єгипет, Вавілон, Індія, Китай), де склалися так звані східні деспотії. Їх особливості полягали у наявності сільської общини, відсутності приватної власності на землю, встановленні міцної централізованої влади для проведення громадських робіт, наприклад, будівництва іригаційних споруд.

Стародавні общини склали впродовж тисячоліть основу найбільш жорстокої державної форми — східного деспотизму, де вся повнота державної і верховної влади зосереджувалась у руках деспота.

Таким чином, загальні риси держав Давнього Сходу із пережитками первіснообщинного ладу у вигляді земельної (сільської) общини, яка зберігалася, послабленим розвитком приватної власності на землю, колективним рабовласництвом (державні, храмові раби), яке довгий час існувало паралельно з приватним володінням, вимагали необмеженої влади деспота (царя, фараона). Розвиток монархічної форми правління пов'язується з удосконаленням приватної власності, витісненням спільної власності на землю і рабів, загостренням класової боротьби; структура суспільства, а разом із нею і народовладдя занепадає в міру розвитку приватної власності на нерухомість.

Рабовласницька демократична республіка у найбільш типовій формі склалася у Давній Греції (V ст. до н.е.). Співвідношення класових сил вимагало від панівного класу об'єднання всіх прошарків населення проти рабів. Ця демократія була демократією для меншості, для не багатьох рабовласників, які склали 10-12 відсотків населення. Стосовно вільних громадян допускалися вилучення: позбавлялись політичних прав жінки, фактично не користувались ними збіднілі прошарки громадян (селяни і ремісники). Для того, щоб зайняти посаду, був встановлений високий майновий ценз.

Афінська демократія характеризувалася такими рисами, як загальне (для громадян) виборче право, щорічне переголосування всіх законів і переобрання посадових осіб, виборність і оплата всіх посад, наявність інституту народних зборів.

Рабовласницька аристократична республіка була відома Давньому Риму і Спарті. У виборах вищих органів влади брали участь не всі громадяни, а лише привілейована частина рабовласників.

Давньогрецькі та давньоримські політичні діячі, філософи, юристи відстоювали природний характер рабства. У праці «Республіка» Платон хоч і відзначав несправедливість стану рабства, але не пропонував його знищення. Він вважав його корисним, оскільки рабська праця забезпечувала дозвілля людям, які займалися розумовою працею. В іншому творі — «Про закони» — він відстоював збереження рабства, але радив краще поводитися з рабами, щоб вони приносили більше користі і водночас були б безпечними для рабовласників.

Арістотель розглядає рабство як природний стан. Він поділяє людей на дві групи: людей, позбавлених принизливих проблем щодо засобів існування, і людей нижчого сорту — рабів, які є лише знаряддям виробництва і мусять займатися виробництвом засобів для існування. На думку Арістотеля, оскільки природа знає поділ на вищі та нижчі істоти, то й людське суспільство так само закономірно поділяється на рабів і рабовласників. Серед вільних він виділяє особливий прошарок населення людей — громадян. Держава, відзначає Арістотель, — поняття складне. За своєю формою вона є певного роду організацією і об'єднує відповідну сукупність громадян. Кожній формі держави відповідає своє визначення поняття громадянина, свої підстави наділення того чи іншого кола осіб громадянськими правами. Разом зі змінами поняття громадянина, а отже, і форми держави змінюється сама держава. У працях сучасних західних учених отримали поширення теорії так званого «модернізму історичного процесу», в яких рабовласницьке суспільство розглядається як капіталізм давнього світу. На думку Майєра, Пельмана, Сальвіолі, у давніх державах Греції, Риму панував капіталізм так само, як і в сучасному західному суспільстві. Зміст цих поглядів полягає в тому, що оскільки капіталізм нібито вільний, то будь-яка боротьба з ним, боротьба за прогресивний розвиток, за суспільство без експлуатації безглузда. Другий різновид сучасних поглядів на рабовласницьку державу полягає в її ідеалізації. Прибічники цієї точки зору шукають ознаки афінської і римської державності в сучасних державах.

§ 3. ФЕОДАЛЬНА ДЕРЖАВА, ЇЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ОСНОВА І СУТНІСТЬ

Феодальна держава є другим історичним типом держави, який відображає якісний крок у поступовому розвитку людського суспільства, тому що зміна форми експлуатації перетворила рабовласництво у кріпосництво.

На третьому етапі розвитку рабовласницького суспільства настає епоха його кризи, рабовласницькі виробничі відносини, насамперед їх характер, уже не повністю відповідають рівню розвитку виробничих сил, стають гальмом на їх шляху. Рабська малопродуктивна праця поступово замінюється працею холопів, яким передаються у користування визначені ділянки землі на умовах виконання повинностей на користь господаря землі (нерідко колишнього рабовласника).

Це свідчить про зародження у надрах рабовласницького суспільства нових, більш прогресивних феодальних виробничих відносин, які сприяють подальшому розвитку продуктивних сил. У кінцевому підсумку вони перемагають старі виробничі відносини. Рабовласницька держава змінюється на феодальну, яка стає зброєю великих землевласників (поміщиків, феодалів) щодо залежних селян. Виникнувши на базі феодальної системи господарства і феодальної власності, феодальна держава охороняє економічну основу феодалізму.

Засобом збагачення феодалів була земельна рента. Відомі три її форми: відробіток, натуральна, грошова, які умовно відповідають трьом періодам у розвитку феодальної держави.

При відпрацьовуванні ренти селяни знаходились під прямим наглядом власника або його

представника. Селянин жив у безперервній і безпосередній близькості від власника і відпрацьовував певну кількість днів тижня на його землі. При натуральній ренті селяни самі розпоряджались своїм часом, вирощували врожай і розраховувались з господарем продуктами. При грошовій ренті відношення між селянами і земельним власником складалось на договірній основі, причому перші перетворювались або в орендарів землі, або у власників, або неімущих наймитів, які працювали за гроші.

Уся діяльність феодальної держави зводилась в основному до одного — утримати владу поміщиків над кріпаками. На селянство лягав весь тягар утримання класу експлуататорів: князів, дворянства, духовенства. Селянин не був повною власністю феодала, але міг бути проданим, купленим. Поміщик міг вимагати від селянина

виконання праці на свою користь. Кріпак без відома господаря не міг одружитися, відлучитись із села, придбати майно, купити землю і розпоряджатися нею.

Для феодалізму характерний поділ на три стани: духовенство, дворянство і третій стан — майбутню буржуазію. Кожен із цих станів мав свої права і обов'язки. Перші два стани складали клас феодалів, який панував, експлуатував і гнобив селян.

Головною галуззю виробництва було землеробство, тому власність на землю мала вирішальне значення. У ряді країн Сходу поряд із землею виключно важливу роль відігравали іригаційні споруди, без яких землеробство було неможливе. Існували інші об'єкти власності: сільськогосподарський інвентар, робоча і продуктивна худоба, насіння, господарські споруди, які знаходились у власності не тільки поміщиків або держави, але й селян, ремісників.

Отже, економічною основою феодальної держави була феодальна власність на знаряддя та засоби виробництва, часткова власність на селянина. Основною ознакою кріпосного права є прикріплення селянства (воно складало більшість населення, міста були розвинені вкрай слабо) до землі. Звідси пішло і саме поняття «кріпосне право». Селянин міг працювати визначену кількість днів на себе на тій ділянці, яку виділяв йому поміщик, решту часу він працював на господаря.

Сутність суспільства зберігалася: воно трималося за рахунок класової експлуатації.

Повноправними були тільки поміщики, селяни залишалися безправними. Їх становище мало чим відрізнялося від становища рабів у рабовласницькій державі. Але все ж кріпосний селянин не був повною і безпосередньою власністю поміщика, певною мірою належав собі, і кріпосне право, завдяки більш широкій можливості розвитку обміну, торгових відносин усе більше і більше розкладалось, створюючи можливості для звільнення селянства.

В історії феодального суспільства можна виділити три періоди розвитку. У Західній Європі епоха феодалізму тривала більше тисячоліття (V — XVII ст.). Економічний лад, взаємовідносини класів, державні порядки та правові інститути знайшли своє відображення у станово-корпоративній структурі феодалізму. Антагоністичні протиріччя між феодалами і гнобленими масами, боротьба між різними угрупованнями феодалів — ось чим характерне це суспільство.

Еволюція соціально-економічних і політичних інститутів призвела до змін у державі. На першому етапі ранньофеодального ладу існує ранньофеодальна держава (кінець V — середина XI ст.). Феодалізм ще тільки консолідується і міцнішає як нова суспільно-економічна формація; в рамках даного етапу держави спочатку організуються у великі, але досить слабкі за ступенем інтеграції монархії (феодально-роздроблені держави). Для другого етапу — періоду повного розвитку феодального ладу, фази його розквіту (середина XI — кінець XV ст.) — типовими стали централізовані станово-представницькі монархії. Для третього етапу — періоду пізнього середньовіччя (кінець XV — XVII ст.), характерного занепадом феодалізму і зародженням капіталістичного способу виробництва, властивими є абсолютні монархії.

Перший етап феодалізму характеризується незрілістю феодального способу виробництва, його класова структура обумовлена тим, що поряд із феодальнозалежним селянством зберігалась ще значна кількість вільних селян — общинників та дрібних земельних власників; із землеробами-феодалами зливалась військово-дружинна знать; експлуатація здійснювалася як у формі ренти, так і у вигляді збирання данини. Завершення процесу становлення феодального способу виробництва було пов'язане з узурпацією общинних земель.

Другий етап відрізняється значною земельною власністю, незначною роллю міського ремесла, торгівлі і товарно-грошових відносин при збереженні натурального господарства; окремі феодали стали багатші за королів; народне ополчення було замінено феодальним, що призвело до послаблення королівської влади. Відбулося повне злиття дружинної знаті і землеробів-феодалів; королі стають першими серед рівних

(*primus inter parix*). В умовах натурального господарства мінні економічні зв'язки були відсутні. У різних країнах існували такі, наприклад, колективні органи феодальної олігархії: королівська курія або рада, боярська дума (XIII — XIV ст.), з'їзди феодалів, князівські з'їзди тощо.

Зв'язок по вертикалі від короля до звичайного лицаря забезпечувався ієрархією власності і політичної влади, встановленням васальної залежності між феодалами, наявністю системи сюзеренітету-васалітету.

Станово-представницькою монархією називається така централізована феодальна монархія, в якій формально повновладний монарх, здійснюючи владу, вимушений залучати для вирішення важливих питань як дорадчий орган збори представників панівних станів.

Подолання феодальної роздробленості здійснювалося на ґрунті інтенсифікації виробництва, підвищення здатності сільського господарства давати більше продукції, стимулювало розвиток обміну між містом і селом, товарно-грошових відносин і еволюцію міст як ремісницьких центрів. Без торгівлі інтенсифікація виробництва для феодала втрачала будь-який сенс. Розвиток товарно-грошових відносин відкривав можливість перетворити ренту на засіб задоволення різних потреб і тому вимагав підвищення продуктивності праці та посилення експлуатації, селянства в цілому.

На третьому етапі держава існує у вигляді абсолютної монархії, де верховна влада повністю і неподільно (необмежено) належить монарху, який видає закони, призначає чиновників, збирає і витрачає народні гроші, не допускаючи будь-якої участі народу у законодавстві і контролі за управлінням. Отже, самодержавство — це самовладдя чиновників і поліції за умови безправного становища народу.

Феодальна держава набирає форми абсолютної монархії в перехідний період, коли старі феодальні стани переживають занепад, а з середньовічного стану міських жителів формується сучасний клас буржуазії і коли жодна зі сторін, що борються, не може взяти верх над іншою.

Класова сутність феодального абсолютизму не змінюється тому, що вона згідно із

загальним правилом є державою найбільш могутнього економічно панівного класу. Абсолютна монархія характеризується ліквідацією або повним занепадом станово-представницьких порядків, необмеженою владою монарха, збільшенням апарату придушення.

Розглядаючи сутність феодальної держави, слід виходити із загальної закономірності виникнення держави. Держава і право феодального типу виникають тоді, коли класові протиріччя між феодалами і селянами об'єктивно стають непримирними.

Для того, щоб забезпечити класове панування, використовується сила, яка стоїть над суспільством, — феодальна держава. Вона виступає політичною організацією економічно панівного класу феодалів. Класова сутність такої держави — диктатура класу феодалів. Як за рабовласницького ладу, так і за феодалізму панування меншості над більшістю не може обходитися без примусу. Для збереження влади необхідний відповідний апарат — держава. Функції феодальної держави поділяються на внутрішні (охорона феодальної власності, придушення опору селян, ідеологічне пригноблення своїх класових противників) і зовнішні (оборона країни, загарбання інших територій, закріпачення інших народів, наприклад, хрестові походи).

Механізм феодальної держави у процесі еволюції зазнав суттєвих змін: він був відносно простим на першому етапі і ставав усе більш складним у міру розвитку держави. Абсолютизм доводить його до гігантських розмірів. Основна роль у такій державі належала каральним органам: армії, поліції, жандармерії, суду, в'язницям тощо.

Одне з чільних місць у системі феодальної держави посідала церква, догми якої були водночас і політичними аксіомами, а біблійні тексти у суді мали силу закону. Особливо відчутний вплив мала християнська церква в Західній Європі, де вона безроздільно панувала у сфері духовного життя впродовж усього середньовіччя. Релігія була ядром світогляду феодального суспільства, стрижнем єдиної християнської культури. В руках священнослужителів політика та юриспруденція, як і решта наук, залишалися звичайними галузями богослов'я, до них застосовували однакові принципи. «Немає влади не від Бога, існуючі ж влади Богом встановлені», — такою була догма феодального ладу. Між римо-католицькою церквою і світськими феодалами тривала жорстока боротьба за панівну роль у суспільстві. Значний вплив у період феодалізму мала божественна теорія Хоми Аквінського, який мав титул «ангельського доктора». У 1323 р. церква причислила його до лику святих. У 1879 р. папа Лев XIII оголосив його вчення «єдиною істинною філософією католицизму». Набули поширення ідеї об'єднання і створення міцної централізованої влади. Доктор богослов'я і професор Оксфордського університету в

Англії Джон Уінкліф (1324— 1384) та чеський теолог Ян Гус (1371 — 1415) відстоювали незалежність англійської церкви від папської влади, піддали сумніву принцип непогрішності пап, заперечували втручання церкви у справи держави, наполягали визнати, що приватна власність і поділ на стани не походять від Бога.

§ 4. КАПІТАЛІСТИЧНА ДЕРЖАВА, ЇЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ОСНОВА І СУТНІСТЬ

На історичній арені капіталістична держава з'явилася в результаті буржуазних революцій, що покінчили з феодальним економічним і соціально-політичним устроєм. Об'єктивні та суб'єктивні передумови буржуазних революцій створювалися в надрах феодального суспільства. На стадії зрілості і занепаду феодальної суспільно-економічної формації дуже швидко склалися капіталістичні виробничі відносини і водночас посилювалися соціально-економічні та політичні протиріччя між історично висхідним класом буржуазії і класом феодалів, що продовжували утримувати політичну владу.

Після перемоги буржуазної революції, що завершилася корінним зламом феодальних виробничих відносин, захопленням політичної влади буржуазією і широким використанням нею модернізованого стосовно до нових умов феодального державного механізму, установилася відповідність політичної структури буржуазного суспільства його економічній структурі. Це переконливо було доведено буржуазно-демократичними

революціями в Англії, Франції й інших країнах, у результаті яких буржуазія стала не тільки економічно, але і політично панівним класом.

Економічною основою буржуазної держави з моменту її появи стала капіталістична система господарювання і приватної власності на найбільш важливі знаряддя праці та засоби виробництва. Приватна власність оголошувалася священною і недоторканною. На її охорону і захист було спрямовано в кінцевому підсумку, усе конституційне і поточне законодавство.

Таке ж становище зберігається і при сучасному капіталізмі. "Власність і право спадкування, — зазначалося у зв'язку з цим, наприклад, в Основному законі (Конституції) ФРН від 23 травня 1949 р., — гарантується. Утримання і межі їх встановлюються законами... Відчуження може здійснюватися тільки відповідно до закону і на підставі закону, що регулює порядок і розміри відшкодування".

Крім права власності, найважливішими "матеріальними" ознаками капіталізму, що складають економічну основу цього ладу, у західній політичній і соціологічній літературі називаються такі, а) наявність конкуренції, "здійснюваної насамперед заради одержання прибутку власниками"; б) сприяння технічному і технологічному прогресу; в) розвиток вузької спеціалізації, особливо в сфері фінансових операцій; г) ріст потужних національних і транснаціональних корпорацій; г) періодичне виникнення економічних спадів (депресій); д) здійснення урядом лише часткового контролю над приватним сектором; е) виникнення і розвиток міцних робочих організацій, що забезпечують "підвищення статусу і впливу робітничого класу" тощо.

Приватна власність, володіння нею є основою, мірилом економічної свободи при капіталізмі. У свою чергу, економічна свобода служить фундаментом політичної, соціальної та особистої свободи людини. Чим більше власності в руках тієї або іншої особи або групи осіб, тим більше гарантується здійснення прав і свобод, що проголошуються в конституціях і звичних законах,

включаючій право на працю, на відпочинок, на освіту і та ін. І навпаки.

У зв'язку з цим видаються цікавими висновки відомого німецького вченого, знавця

буржуазного конституційного права Конрада Хессе. У книзі "Основи конституційного права ФРН", що витримала більш десяти видань, він писав: "Для безробітного постановка питання про фахову свободу є непотрібною. Свобода отримання освіти і вільний вибір навчального закладу значимі для тих, хто має достатні засоби для того, щоб отримати бажану освіту, і хто має можливість вступу до цих навчальних закладів. Гарантії права власності мають реальне значення лише для власників, недоторканність житла — лише для тих, хто їм володіє"¹.

Головним джерелом появи і подальшого накопичення власності є трудова діяльність, а також експлуатація людини людиною, гноблення широких прошарків трудящих мас з боку пануючих, хижацьке привласнення ними результатів чужої праці.

Важливим джерелом приватної і державної капіталістичної власності є націоналізація, а потім денационалізація нерентабельних підприємств і навіть окремих галузей промисловості, що потребують для свого розвитку значних і довгострокових капіталовкладень. У міру того, як націоналізовані підприємства або галузі набирають силу за рахунок державних коштів і починають приносити прибуток, влада імущих нерідко порушує питання про повернення їх у приватні руки, про денационалізацію.

Тенденція росту, масштабів одержавлення виробництва в розвинутих капіталістичних країнах, що намітилася після Другої світової війни, веде, як правило, до посилення процесу концентрації власності і влади в руках фінансово-промислового капіталу, до поляризації відносин власності, до загострення протиріч між широкими прошарками трудящих мас і власниками величезних капіталів.

Соціальна структура буржуазного суспільства, на основі якої будується і функціонує капіталістична держава незалежно від етапів його розвитку, у збільшеному плані, зазвичай, являє собою сукупність двох головних, по природі несумісних один з одним класів буржуазії і пролетаріату.

Проте в більш деталізованому вигляді вона виступає одночасно і як система проміжних прошарків населення, що входять до неї і які мають свої особливості. До таких належать соціальний прошарок — інтелігенція, а також багато різноманітних внутрішньокласових груп. Досить значну частину населення складають так звані напівпролетарі, тобто особи, що є, з одного боку, об'єктом експлуатації і найманої праці, а з іншого — самі використовують працю інших на належних їм на правах приватної власності дрібних

підприємствах. У західній соціологічній і політологічній літературі соціальна структура суспільства традиційно розглядається як щось ціле, яке складається з таких трьох головних частин-класів: вищий, середній і нижчий (робітник). Кожний клас містить у собі усіх тих осіб, що мають відносно однаковий рівень прибутку, однаковий соціальний статус, у суспільстві подібний соціальний престиж.

Вищий клас або "клас дозвілля" (leisure class), як його нерідко називають, складається з тих представників суспільства, що зосереджують у своїх руках величезні багатства країни, мають найвищий прибуток, не займаючись при цьому безпосередньо будь-якою продуктивною працею. Матеріальною основою такого привілейованого становища можуть бути отримана спадщина, дивіденди від земельної або іншої власності, спеціальні привілеї.

Середній клас містить у собі осіб із середнім прибутком.

У соціальній структурі суспільства, як і в державному механізмі домінуюче становище незмінно займає вищий клас. Саме він визначає характер і природу своєї держави, її внутрішню і зовнішню політику, головні напрямки її діяльності.

Для здійснення своєї влади вищий клас створює цілу систему різноманітних соціально-політичних інститутів у вигляді політичних партій, держави, громадських організацій. Головне місце серед них посідає держава;

Серед усіх інших інститутів капіталістична держава вирізняється, *по-перше*, наявністю в неї таких важливих засобів владарювання, як величезна озброєна армія, розвідка, контррозвідка, поліція, в'язниці, жандармерія. Вони надають реальну силу панівній еліті. Без них практично було б неможливим здійснення економічної і політичної влади цього класу, що складає меншість суспільства, над переважною більшістю.

По-друге, до числа специфічних рис і особливостей, властивих капіталістичній державі, варто віднести володіння нею такими потужними економічними, політичними, ідеологічними і правовими важелями впливу на систему суспільних відносин та інститутами, що дозволяють їй посідати в структурі політичної системи буржуазного суспільства одне з найголовніших, провідних місць.

У міру того, як зростають економічні, політичні, ідеологічні та інші потенції цієї держави в усіх сферах життя суспільства, зокрема у сфері виробництва, розподілу і споживання матеріальних і духовних благ, воно все більше перетворюється у найважливіший економічний чинник, виступає в ролі значної економічної і соціально-політичної сили. Зосереджуючи у своїх руках, крім державного бюджету, величезну кількість промислових, транспортних та інших виробничих підприємств, а також широка мережа торговельних, кредитних, науково-дослідних та інших установ, капіталістична держава сьогодні виступає в політичній і економічній системі суспільства одночасно як значний виробник, покупець і споживач, як власника матеріальних і духовних благ, великого банкіра і кредитора та як монополіста вироблених нею товарів і різних соціальних послуг, що надаються їй відповідними органами.

По-третє, специфічною рисою й особливістю капіталістичної держави є її спроможність виступати по відношенню до різних фракцій панівного класу та їхніх організацій у якості так званого "сукупного капіталіста", що виходить у своїй повсякденній діяльності не з інтересів і безпосередніх цілей окремих капіталістів або монополій, а керується їх "сумарними" цілями й інтересами.

На державу, як на "ідеального сукупного капіталіста" покладаються такі різноманітні за своїм характером, але однакові за своєю соціально-класовою сутністю й змістом завдання, як: а) "нівелювання", згладжування внутрішньокласових протиріч і розходжень, що існують між різними частинами панівного класу — буржуазії; б) зведення розрізнених, а найчастіше протилежних одних одному інтересів різноманітних фракцій буржуазії до певного спільного знаменника; в) визначення спільних, стратегічних цілей і перспектив подальшого розвитку панівного класу і його найближчих союзників; г) забезпечення за допомогою усіх засобів, що знаходяться в розпорядженні держави, безперешкодного розвитку капіталістичної економіки, зміцнення і подальшого удосконалення політичної системи суспільства, підвищення ефективності офіційної ідеології тощо¹.

§ 5. СОЦІАЛІСТИЧНА ДЕРЖАВА

Теоретичні основи соціалістичної держави були закладені у працях основоположників наукового комунізму К. Маркса і Ф. Енгельса і розвинуті у творах В. І. Леніна, а також у документах комуністичних партій і наукових досліджень учених, що стоять на марксистсько-ленінських позиціях.

Із моменту свого зародження марксистське вчення про державу взагалі і про соціалістичну державу особливо піддавалося різким нападкам і критиці з боку представників різноманітних політичних течій та ідеологій. Піддається воно їм і сьогодні. Це цілком природно і зрозуміло, якщо виходити з багаторазово підтвердженої життєвої тези про те, що будь-яке вчення про державу завжди відбиває певні, нерідко дуже суперечливі політичні погляди й інтереси, а також несумісні одні з одними політичні цінності й амбіції.

Марксистське вчення про соціалістичну державу, на відміну від інших учень і доктрин, практично не було цілком реалізовано в жодній з існуючих раніше або існуючих держав. У СРСР і в багатьох інших країнах, що називали себе соціалістичними, починалися спроби реалізації ідеї соціалістичної держави. Проте в силу багатьох об'єктивних і суб'єктивних причин вони виявилися безуспішними. Замість соціалістичної держави, що відповідає марксистській доктрині, були створені її сурогати, псевдомарксистські інститути держави.

Марксистів всіх відтінків і напрямків кажуть про науковість і прогресивність розвинутих ними ідей про соціалістичну державу. Їх політичні й ідеологічні опоненти, природно, стверджують протилежне.

Проте, незалежно від оцінок і підходів до вивчення марксистського вчення про соціалістичну державу, головні його постулати і вихідні постанови залишаються такими:

По-перше, соціалістична держава, відповідно до марксистської теорії, виникає не еволюційним шляхом, шляхом поступового переростання буржуазної держави в соціалістичну, а шляхом здійснення соціалістичної революції. Найближчою метою комуністів, зазначалося в "Маніфесті Комуністичної партії", є "повалення панування буржуазії, завоювання пролетаріатом політичної влади". А "першим кроком у робочій революції" є "перетворення пролетаріату в панівний клас, завоювання демократії". У роботах класиків марксизму-ленінізму ретельно розроблена теорія соціалістичної революції її цілі, форми здійснення, головні напрямки, методи. Ще в ранніх творах К. Маркса і Ф. Енгельса розвивалися, наприклад, ідеї про необхідність дотримання послідовності і безперервності соціалістичної революції. Наші інтереси і наші завдання, писали вони, полягають у тому, "щоб зробити революцію безперервною доти, поки всі більш-менш імущі класи не будуть усунуті від панування, поки пролетаріат не завоює державної влади".

У більш пізніх їх роботах проводилася думка про необхідність використання в процесі здійснення соціалістичної революції різноманітних — мирної і немирної форм. Повстання було б безумністю там, доводив, зокрема, Ф. Енгельс, "де мирна агітація призвела б до цілі більш швидким і вірним шляхом".

Використовуючи марксистську тезу про безперервність революції, В. І. Ленін розробив доктрину про переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. "Від революції демократичної, — писав він, — ми зараз же почнемо переходити і саме в міру нашої сили, сили свідомого й організованого пролетаріату, почнемо переходити до соціалістичної революції. Ми за безперервну революцію".

По-друге, важливою закономірністю й одночасно передумовою становлення і розвитку соціалістичної держави, відповідно до марксистської доктрини, є злам старої державної машини, знищення буржуазного державного апарату.

Усі перевороти, писав у зв'язку з цим К. Маркс, лише удосконалили стару державну машину "замість того, щоб зламати її. Партії, які, змінюючи одна одну, боролися за панування, розглядали захоплення цього величезного державної будинку як головний здобуток при своїй перемозі".

На питання, як це зробити і чи все у старому державному апараті потрібно розбивати, Ленін відповідав, що до зламу старого буржуазного апарату потрібно підходити строго диференційовано, різнопланово. Справа в тому, що у кожній буржуазній державі, поряд з армією, поліцією, жандармерією тощо, що підлягають негайному зламу, є також такі органи, що пов'язані з банками і синдикатами, виконують обліковореєстраційні функції. "Цей апарат розбивати не можна і не треба".

По-третє, сутністю нової держави, що функціонує в перехідний від капіталізму до соціалізму період, є диктатура пролетаріату. Цій тезі в марксистській теорії надається настільки важливе, принципове значення, що з ним напрому пов'язують приналежність до марксизму або опортунізму.

§ 6. ДЕРЖАВИ У ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У літературі все більшої ваги набуває думка про те, що існування сучасного західного суспільства і його держави закономірне, що при досягненні найвищого рівня індустріального розвитку внаслідок еволюційного шляху з'являється нова соціальна система, яка існувала поряд із соціалістичними державами. Після капіталізму і його державних форм настає інша фаза розвитку, яка отримала назву постіндустріального суспільства, в якому буржуазна держава сприяє трансформації капіталізму у змішану

економіку; така держава однаково піклується про всі верстви населення, а націоналізований сектор економіки, його регулювання і програмування, державна система соціального захисту свідчатиме про конвергенцію двох соціально протилежних систем.

Констатуючи той факт, що сучасна буржуазна держава є складним політичним організмом, що враховує реалії сучасного розвитку, які згладжують протиріччя між різними соціальними групами і прошарками (класами) суспільства (державне регулювання економіки, встановлення мінімального рівня заробітної плати, проведення соціальних програм, здійснення пенсійного забезпечення), слід підкреслити те, що все це здійснюється в інтересах тих, хто має політичну владу, численного прошарку власників, в інтересах приватних підприємців.

Називаючи три основних типи експлуаторських держав (рабовласницька, феодалська, буржуазна), К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін вказували і на такий історичний тип, як соціалістична держава, яка у найближчій історичній перспективі повинна була перерости у комуністичне самоврядування.

Слід відзначити, що класово-формаційний підхід до типології держав був єдиним у нашій науковій та навчальній літературі до останнього часу, поки широкий загал нашої громадськості не ознайомився зі світовою політико-правовою думкою щодо інших критеріїв типології держав. Як ми вже згадували, одним із поширених критеріїв типової класифікації держав є поняття «цивілізація». В основу типології держав кладуть рівень цивілізації, досягнутий тими чи іншими народами.

Який же з двох підходів до типології держав можна прийняти? Кожен із них має свої переваги, недоліки і право на існування. Історично закономірним є виникнення і функціонування формаційного підходу в середині XIX — на початку XX ст. І сьогодні не можна цілком відкидати класифікацію держав на історичні типи (рабовласницька, феодалська, буржуазна), але важливо враховувати, що критерій такого поділу обмежений певними рисами — базисними, класово-економічними: поза увагою залишається багато історичних явищ, які складають глибинну сутність суспільства та його політичної організації.

На нашу думку, найбільш привабливий вигляд має цивілізаційний підхід особливо до типології сучасних держав.

На завершення звернемося до окремих сучасних типів держав: світська, теократична (релігійна), перехідна (постсоціалістична).

§ 7. ОКРЕМІ ТИПИ СУЧАСНИХ ДЕРЖАВ

Світською вважається така держава, в якій не існує офіційної, "державної" релігії і жодне з віровчень не визнається обов'язковим чи переважним. У такій державі релігія, її канони і догми, а також релігійні об'єднання, котрі діють у ній, не мають права здійснювати вплив на державний лад, діяльність державних органів і їх посадових осіб, на систему державної освіти та інші сфери діяльності держави. Світський характер держави забезпечується такими *засобами*:

1) відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави;

- 2) відокремлення державної освіти від церкви;
- 3) законодавче забезпечення рівноправності всіх релігійних конфесій;
- 4) законодавче забезпечення права кожного на свободу світогляду та віросповідання.

В Україні право на свободу світогляду і віросповідання закріплене у ст. 35 Конституції й включає "свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність".

Що означає відокремленість церкви від держави? Передовсім, така модель державно-церковних відносин означає, що держава не втручається у визначення громадянином свого ставлення до релігії та релігійної приналежності, до виховання дітей батьками чи особами, котрі їх замінюють, відповідно до своїх переконань та із врахуванням права дитини на свободу совісті і свободу віросповідання. Врешті, держава не покладає на релігійні об'єднання виконання функцій органів державної влади, державних установ і органів місцевого самоврядування та не втручається в діяльність релігійних об'єднань, якщо вона не протирічить діючому законодавству.

У той же час держава регулює надання релігійним організаціям податкових та інших пільг, надає їм іншу фінансову, матеріальну допомогу тощо.

Релігійна організація у світській державі створюється і здійснює свою діяльність згідно з власною ієрархічною структурою, призначає свій персонал, не здійснює функцій органів державної влади, інших державних установ, органів місцевого самоврядування, не бере участі у виборах до органів державної влади і місцевого самоврядування та не бере участі в діяльності політичних партій і рухів, не надає їм матеріальної допомоги.

Варто також зауважити, що в деяких демократичних світських державах узаконено офіційну (державну, національну) релігію. Наприклад, у Греції та Болгарії такою релігією виступає православна.

Теократична держава. В минулому та сучасному світі немало держав відзначаються тим, що характеризуються особливим ставленням до релігії, що накладає відбиток на державний лад країни загалом. Причому можна говорити не про окрему форму держави (форму правління, територіальний устрій), а саме про особливий її тип — релігійну або теократичну, державу.

Сучасна теократична держава найчастіше має ісламське забарвлення. Цілий ряд країн Близького Сходу і Азії виступають ісламськими державами: Іран, Саудівська Аравія, Йорданія. Хоча, очевидно, до релігійних держав належать також Ізраїль (їудаїзм) та Ватикан (християнство).

Ознаками такого типу держави виступають наступні:

1. Одна релігія (чи навіть один її напрямок) виступає єдиною офіційною релігією держави і суспільства. Такий підхід закріплюється конституційно та є можливим в умовах, коли переважна більшість населення сповідує цю релігію. В Ірані, наприклад, такою релігією є іслам шиїтського напрямку.

Державна влада не є чітко відокремленою від релігії, у свою чергу остання — від системи освіти.

2. Висока роль Корану як релігійного джерела в правовій і політичній системі суспільства. По-суті, Коран виступає основним джерелом права, на його положеннях розвиваються окремі галузі права. Одночасно це релігійне джерело є основною ідеологічною та морально-етичною системою суспільства.

3. Проголошується "суверенітет бога" (не народу і не монарха), причому цей принцип закріплюється на найвищому юридичному рівні. Наприклад, у Конституції Ірану зазначається, що управління справами держави та всієї мусульманської громади знаходиться в руках дванадцятого імама.

4. Главою держави виступає, як правило, монарх, котрий є одночасно й релігійним лідером суспільства, тобто займає вищий посту церковній ієрархії. В ісламських державах із республіканською формою правління ці дві посади можуть бути зайняті двома особами. Наприклад, в Ісламській Республіці Іран релігійний лідер (аятола) наділений функціями верховного керівника держави, але поряд із цим існує пост президента як світського глави держави та парламент (меджліс).

5. Як правило, теократичний тип держави поєднується з недемократичним політичним режимом. У цьому плані крайньо-радикальним режимом відрізнялася держава Афганістан на території, контрольованій талібами. Для всіх ісламських держав, хоч і в різній мірі, властивим є неприйняття європейських і американських цінностей, зокрема таких, як парламентаризм, індивідуальні права людини, політичний плюралізм. Як правило, легально здійснюють діяльність лише ісламські політичні партії (Іран, Йорданія) або ж політичні партії взагалі заборонені (Саудівська Аравія).

Проте модернізація кінця ХХ ст. все ж торкнулася й цього типу держав. В останні роки демократичні перетворення, у тому числі становлення парламентаризму та часткове відновлення свободи слова, провадяться навіть в Ірані. На думку дослідників ісламської держави Коран не заперечує народовладдя, тому тенденція до демократизації цих держав продовжуватиметься.

Відзначимо також, що в таких країнах, як Ізраїль і Ліван, релігійний характер держави поєднується з демократичними інститутами європейського зразка.

Постсоціалістична (перехідна) держава, її сутність і теоретико-юридичні характеристики протягом періоду незалежності України стали, на жаль, предметом дослідження лише кількох дослідників, котрі представляють здебільшого не юридичну, а політичну науку. Тому такий аналіз є справою потрібною і своєчасною. Завважимо на доцільність вживання терміну "постсоціалістична держава", а не "посткомуністична", виходячи з розуміння попереднього режиму, котрий функціонував у цих країнах, — режиму тоталітарного соціалізму.

Визначення поняття постсоціалістичної держави досі не з'ясовано у вітчизняній юридичній науці. На нашу думку, *постсоціалістична держава це держава, котра здійснює модернізацію своєї сутності у напрямі від тоталітарного соціалізму до державно-правової організації суспільства, заснованого на принципах демократії та ринкової економіки.*

Хоча інтенсивність перетворень і реальні здобутки є різними в таких державах, але їх вектор — єдиний. Наприклад, у Китаї і В'єтнамі політичну систему реформовано лише частково і правлячі партії зберігають монополію на владу, проте перетворення економічної системи виступають глибшими порівняно з цілим рядом пострадянських країн.

Вітчизняний вчений Ю.Тодика сформулював ознаки перехідного етапу державності, котрі притаманні постсоціалістичній державі, а саме: тимчасове послаблення її соціально-політичної основи, падіння моральності, домінування в системі поділу влад виконавчої влади, конфронтація між владними структурами, посилення суб'єктивного фактора в розвитку держави і права, органічне поєднання в державно-правовому механізмі перехідного періоду елементів старого і нового, періодична зміна політичних режимів.

На сьогодні, за нашими підрахунками, постсоціалістичним є тип держав у 30 країнах світу, в тому числі в Азії — 3 (Монголія, Китай, В'єтнам), у Центральній Європі ("Вишеградська четвірка") — 4, у Південно-Східній Європі — 8, на території колишнього СРСР — 15.

Класифікація постсоціалістичних країн здійснюється за різними критеріями. З огляду на тип постсоціалістичної модернізації, їх можна умовно розділити на дві групи:

- 1) країни, в яких провадиться азіатська модель модернізації;
- 2) східноєвропейські країни. Останні, у свою чергу, також поділяються на дві групи: а) центральноєвропейські; б) пострадянські.

Проте англійські вчені Д. Копстейн і Д. Рейлі запропонували власну систему типологізації 27 "посткомуністичних держав" (до них вони не зарахували, природно, Китай і В'єтнам, у яких владну монополію зберігають комуністичні партії, та Югославію). Ця система базується на критерії "віддаленості від Заходу" тієї чи іншої країни, причому "межею Заходу" вважаються східні кордони ФРН та Австрії.

Отже, за цим критерієм посткомуністичні держави поділяються на 4 групи: 1) 35500 миль (Словаччина, Угорщина, Чехія, Хорватія, Словенія, Боснія та Герцеговина, Польща, Македонія); 2) 501 — 1000 миль (Албанія, Болгарія, Литва, Латвія, Румунія, Молдова,

Білорусь, Естонія, Україна); 3) 1001 — 1500 миль (Росія, Грузія, Вірменія); 4) 1501—4080 миль (Азербайджан, Туркменістан, Узбекистан, Таджикистан, Киргизстан, Казахстан, Монголія). Відзначимо також, що вказані автори доводять певну закономірність між ступенем віддаленості від Заходу тієї чи іншої посткомуністичної країни і ступенем її модернізації.

Хоча такий методологічний підхід має право на існування, його не можна вважати оптимальним, оскільки навряд чи можна припустити однаковий чи навіть приблизно однаковий стан реформування суспільства в Білорусі та Естонії, котрі стоять в одному "географічному ряді".

Становлення постсоціалістичних держав. Сучасні постсоціалістичні держави стали наслідком різних форм відходу від тоталітарного соціалізму. Більшість із них стали продуктом демократичної антитоталітарної революції, котра загалом (за винятком Румунії) відзначалася мирним характером.

Не змінюючи своєї державної ідентичності, провели постсоціалістичні перетворення такі країни як Албанія, Болгарія, Румунія, Польща, Угорщина, Монголія. Разом із тим особливістю постсоціалістичних держав виступає той факт, що переважна більшість із них виникли внаслідок реорганізації державно-правового простору на євразійському континенті, суть якої полягає в припиненні існування трьох колишніх соціалістичних федерацій та конституюванні на їх основі нових незалежних держав. СРСР припинив функціонування в 1991 р. і на його колишній території було створено 15 нових держав. Із них лише три — Литва, Латвія та Естонія — можуть вважатися такими, що "вийшли" зі складу федерації, інші 12 утворилися внаслідок фактичного розпаду СРСР. 1 січня 1993 р. припинила своє існування чехословацька федерація, на території якої конституювалися незалежні Чехія і Словаччина. В 1991 р. розпалася Югославія, а на її колишній території були створені такі держави як Хорватія, Македонія, Словенія, Союзна Республіка Югославія (в 1992 р. об'єднала в федерацію Сербію та Чорногорію), а в 1995 р. — також Боснія та Герцеговина. Отже, за період до 1991 р. із 30 постсоціалістичних країн 22 з них мали статус суб'єкта однієї з соціалістичних квазіфедерацій. Тому можна однозначно стверджувати, що саме постсоціалістична модернізація призвела до інтенсивних державотворчих процесів. Констатуємо також і такий важливий висновок, що жодна з постсоціалістичних держав не постала внаслідок військової поразки переднього режиму.

Сутність постсоціалістичної держави. Сутність будь-якої держави проявляється в характері здійснюваних нею функцій щодо суспільства

1

. Деякі відомі вчені (наприклад, професор П. М. Рабінович) розглядають соціальну сутність держави в її здатності забезпечувати — у процесі свого функціонування і розвитку — задоволення основних потреб усього суспільства, а також створювати умови для можливого, за наявних конкретно-історичних обставин, задоволення потреб та інтересів окремих груп індивідів та їхніх спільнот.